

Юхименко П.І.,

доктор економічних наук, професор,
ректор Білоцерківського інституту економіки та управління
ВНЗ “Відкритий міжнародний університет
розвитку людини “Україна”

Бойко С.В.,

аспірант кафедри фінансів
ДВНЗ “Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана”

ОЛЕКСІЙ АНЦИФЕРОВ: ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ І ВНЕСОК У РОЗВИТОК ФІНАНСОВОЇ НАУКИ

Розглянуто життєвий шлях російсько-українського економіста, статиста, юриста, державно-го діяча Олексія Анциферова, особливу увагу приділено рокам його роботи в Харківському університеті. Визначено наукові інтереси вченого, що пов’язані із кредитною кооперацією, та його внесок у розвиток фінансової науки.

The authors consider the life of Russian-Ukrainian economist, lawyer, statesman O. Antsiferov. Special attention is paid to his years of work in Kharkiv University. Also described is the scientist’s interest associated with credit cooperation and his contribution to the development of financial science.

Негативні наслідки нинішньої фінансової кризи засвідчили значимість фінансових проблем у житті незалежної України й кожного її громадянина, а невпевненість у діях окремих фінансових інститутів вказує на те, що за роки соціально-економічної трансформації в Україні не досягнуто належного рівня фінансової освіти, адекватного ринковому способу мислення.

Вивчення української й російської фінансової літератури дає змогу зробити висновок, що в дореволюційний період наша фінансова наука розвивалася на рівні світової, а згодом на її рекомендаціях будувалася фінансова політика СРСР аж до фінансової реформи 1930-х років. Зауважимо: ми зазначаємо “української й російської” тому, що бездержавність українського народу в окремі періоди нашої історії дуже часто змушувала його кращих синів віддавати свої сили й талант тим, до кого вони йшли на службу. А тих, хто творив на теренах України, змушували забути рідну мову, якої офіційно не існувало. Серед таких учених — М. Алексеєнко, М. Бунге, Є. Гловінський, В. Железнов, С. Гловайський, П. Кованько, П. Мігулін, М. Мітіліно, І. Патлаєвський, Г. Сидоренко, М. Соболев, Г. Тіткін, М. Туган-Барановський, М. Цитович, Л. Яснопольський, М. Яснопольський.

Слід віддати належне організаторам фінансової освіти того періоду, які добре розуміли її необхідність. В українських університетах читалися авторські курси фінансової науки, бібліотеки мали необхідну вітчизняну й зарубіжну літературу. Фінансові знання вважалися найважливішим компонентом освіти. На жаль, ці традиції фінансової культури були повністю знищені практикою суспільного

господарства разом із фінансовою наукою, що отримала ярлик “буржуазної”. Це сталося в період фінансової реформи 1930—1933 років, яка на тривалий час відрізала радянську науку від світової й дореволюційної вітчизняної. Утім, без знання історичних аспектів розвитку світової й вітчизняної фінансової науки і практики не можливе розв’язання проблем сучасної фінансової освіти в Україні.

Однією з найменш досліджених частин фінансової науки є історія фінансової думки України. Зовсім або частково не дослідженими залишаються праці вітчизняних учених-фінансистів другої половини ХІХ — першої половини ХХ століття. Вивчаючи теоретико-методологічні засади фінансових явищ і процесів, науковці обмежуються літературою другої половини ХХ — початку ХХІ століття. Отож внесок більшості вітчизняних учених у розвиток фінансової науки залишається недослідженим і неоціненим. Серед таких незаслужено забутих видатних представників фінансової думки — Олексій Миколайович Анциферов (1867—1943).

Сучасному осмисленню творчого доробку О. Анциферова присвячено публікації таких українських і російських дослідників, як І. Бубнов, Л. Горкіна, Е. Корицький, Е. Лортикян, М. Чумаченко¹, та ін. Помітним кроком у цьому напрямку стало перевидання у 2005 році праці О. Анциферова “Центральні банки кооперативного кредиту”².

Пошуки виходу з нинішньої фінансової кризи приводять нас до необхідності дослідження того, що було. Тільки так ми можемо зрозуміти те, що є. І вивчення наукової спадщини О. Анциферова сприяло цьому. Зокрема, Е. Корицький пише про нього: “...забутий у наш час економіст. Між тим на початку століття за його підручниками й монографіями навчалися студенти багатьох вузів держави”³.

Народився Олексій Миколайович у 1867 році у Воронежі в родині вчителів. Його батько викладав математику, а мати була помічницею начальниці жіночої гімназії⁴. Після здобуття початкової освіти у Воронежській класичній гімназії О. Анциферов 1886 року вступив на юридичний факультет Московського університету. На його непересічні здібності звернув увагу видатний учений-економіст

¹ Бубнов И.Л. Русский ученый об организации кооперативного кредита / И.Л. Бубнов // Деньги и кредит. — 2007. — № 10. — С. 57—62; Корицкий Э.Б. Экономисты русской эмиграции: Учеб. пособ. для вузов / Э.Б. Корицкий, Г.В. Нинциева, А.Л. Дмитриев, В.Х. Шетов; СПбГУЭФ. — СПб.: Юр. центр Пресс, 2000. — 286 с.; Лортикян Э.Л. Украинские экономисты первой трети XX столетия: очерки истории экономической науки и экономического образования / Э.Л. Лортикян. — Х., 1995. — 192 с.; Лортикян Э.Л. История экономики и экономической мысли Украины. Эволюция рыночной экономики / Э.Л. Лортикян. — Х.: Консум, 2004. — 360 с.; Горкіна Л.П. Перерваний поступ: віхи історії економічної науки в Україні (кінець ХІХ — середина ХХ ст.) / Л.П. Горкіна, М.Г. Чумаченко // Актуальні проблеми економіки. — 2008. — № 4. — С. 12—28.

² Анциферов А.Н. Центральные банки кооперативного кредита / А.Н. Анциферов. — М.: Общество купцов и промышленников России, 2005. — 360 с.

³ Корицкий Э.Б. Знач. праця. — С. 21.

⁴ Анциферов А.Н. Знач. праця. — С. 5.

О. Чупров, котрий зумів прищепити, як зазначає Е. Корицький, своєму здібному учневі глибокий інтерес до дослідження кооперативних проблем⁵.

Після закінчення університету в 1890 році за власним бажанням, аби набути досвід, О. Анциферов 10 років працював повітовим і губернським гласним Воронежської губернії. У званні заслуженого мирового судді у 1900 році його відправляють для продовження навчання до Німеччини, де Олексій Миколайович ще більше захопився вивченням фінансових кооперативних спілок. Повернувшись із Німеччини, він і далі досліджує проблеми кооперативного руху.

О. Анциферова приваблювала унікальність становища українського селянства. У 1902 році виходить перша його самостійна праця, присвячена проблемам оренди селянських душових наділів у Росії й Україні. 7 грудня цього ж року він виступив на засіданні Харківського юридичного товариства з доповіддю, що мала назву “Дрібний кредит, його організація і значення в Росії”⁶. Треба сказати, що О. Анциферов одним із перших серед українських і російських економістів підняв це питання до наукового рівня. Говорячи про важливість дрібного кредитування через створення системи кредитних установ, він підкреслював, що їх завдання полягає в організації вже існуючих кредитних відносин. Зокрема, вчений вважав, що “кредитні відносини виникають і розвиваються в сучасному народному господарстві завдяки глибоким причинам, які кореняться в соціальній структурі й у поступальному русі господарських явищ; так зване кредитне господарство все далі проникає вглиб господарських відносин, охоплює сучасне господарське життя з усіх боків та вже панує над окремим підприємцем; ми присутні при дуже цікавій еволюції цього “кредиту-господаря”, що подібна еволюції ринку й капіталу”⁷.

Особливу увагу О. Анциферов приділяє сільському кредиту. Через відсутність розвиненої кредитної інфраструктури ці відносини “виліваються... в потворні форми куркульства — лихварства з вилученням за позикою 60-120-200 % річних то у грошовій, то в натуральній формі, то у формі відпрацювань тощо, аж до форми тимчасового особистого закабалення боржника, що показує суворі часи *juris stricti* 12-ти таблиць стародавнього Риму”⁸. Можна констатувати, що відсутність такої інфраструктури й нині спотворює землекористування в аграрному секторі економіки, привівши до “рекомбінації економічних прав власності”, коли за формального збереження прав власності на землю як на земельний пай суб’єкт власності

---

⁵ Корицький Э.Б. Знач. пр. — С. 21.

⁶ Анциферов А.Н. Мелкий кредит, его организация и значение в России: [Докл., чит. в заседании Харьковского Юридического О-ва, 7 дек. 1902 г.]. — Харьков: Тип. и литогр. Н.В. Петрова, 1903. — 19 с.; Анциферов А.Н. Центральные банки кооперативного кредита / А.Н. Анциферов. — М.: Общество купцов и промышленников России, 2005. — С. 227—249.

⁷ Анциферов А.Н. Центральные банки кооперативного кредита / А.Н. Анциферов. — М.: Общество купцов и промышленников России, 2005. — С. 229.

⁸ Там само. — С. 230.

не може повною мірою скористатися своїм правом розпоряджатися нею, не може використати на економічно ефективному й соціально справедливому рівні своє основне специфіковане економічне право власності, право на дохід (продукт) від власності⁹.

Учений звертав увагу на основні питання, що виникали й виникають при організації кредиту, й особливо дрібного селянського: про кредитоспроможність майбутніх позичальників; чи достатньо забезпечена пасивна операція майбутніх кредитних установ; чи будуть спроможні кредитні установи залучити вільні кошти в кількості, достатній для своїх операцій?

Для пояснення правильного розуміння кредитоспроможності дрібного виробника О. Анциферов звертається до досвіду Німеччини та цитує одного з організаторів позик Шульца-Девіча. Той, зокрема, зазначав: “Окремий робітник чи ремісник не має в очах суспільства в сенсі кредитоспроможності жодної довіри, оскільки він міг залишитися без занять; суспільство могло б обійтися й без його праці; проте без робочої сили цілих великих спілок ремісників чи робітників суспільство не може обійтися так само, як воно не може обійтися без обробітку землі... вся сукупність членів таких спілок не може залишитися водночас без занять, тому робоча сила цих спілок у економічному обороті має таке саме значення в сенсі забезпечення, як і іпотека”¹⁰.

На думку О. Анциферова, робоча сила господарюючих дрібних виробників, об’єднаних у спілки, є твердим базисом кредитоспроможності. “Кредитоспроможність робочого люду, — наголошує вчений, — тотожна його продуктивній діяльності, яка становить базис задоволення потреб будь-якого суспільства, й заперечувати його кредитоспроможність означає заперечувати плідність продуктивної діяльності”¹¹.

Установи дрібного кредиту мають поставити собі за одне з найважливіших завдань задоволення потреб позичальників у грошах у всіх випадках, і немає сумніву, що за достатнього розвитку і правильної постановки справи вони успішно боротимуться як із хлібним лихварством, так і з іншими наслідками податної системи¹². В сучасних умовах розв’язання цієї проблеми могло б значно швидше ліквідувати проблему економічних взаємин виробника сільськогосподарської продукції із посередництвом на користь виробника, а не посередника.

Вчений зауважує, що Положення про заснування дрібного кредиту (1895) розрізняє три види подібних установ: становий селянський банк; кредитні товариства; позико-зберігальні товариства. Цим самим положенням було закріплено

⁹ Детальніше див.: *Загурський О.М.* Розвиток земельних відносин в ринковій економіці України: Моногр. / О.М. Загурський. — Біла Церка: Білоцерківський держ. аграр. ун-т, 2008. — 109 с.

¹⁰ *Анциферов А.Н.* Центральные банки кооперативного кредита / А.Н. Анциферов. — М.: Общество купцов и промышленников России, 2005. — С. 234.

¹¹ Там само.

¹² Там само. — С. 235.

дозвіл на прийом грошових вкладів і здійснення позик, і тільки одну активну операцію — видачу членам короткострокових позичок на термін до 12-ти місяців¹³. Кредитні товариства відрізнялися від позико-зберігальних тільки тим, що для останніх був обов'язковий пайовий капітал, що складається із членських внесків, тоді як для кредитного товариства таких пайових внесків не вимагалось¹⁴.

Після доповіді на засіданні Харківського юридичного товариства О. Анциферов на запрошення керівництва університету переїздить до України, де зараховується приват-доцентом Харківського університету. 1903 року там, у Харкові, він видає фундаментальну працю, в якій ґрунтовно аналізує проблеми дрібного кредиту в Росії. Для завершення своєї магістерської дисертації¹⁵ вчений знову від'їжджає до Німеччини і Франції, “де під керівництвом таких визначних економістів, як І. Копрад, Л. Брентано, Ш. Жід, та ін. вивчає особливості сільськогосподарської кооперації в цих країнах”¹⁶. Написана на цю тему магістерська дисертація була блискуче захищена ним у 1907 році. Ця праця тричі перевидавалася, причому останнє видання було здійснене вже за радянської влади.

Свої ідеї О. Анциферов намагався реалізувати на практиці. Як член ради Московського народного банку від дня його заснування він разом із видатним українським ученим-фінансистом В. Железновим та іншими діячами кооперації 1908 року взяв активну участь у розробці його статуту. Поряд із тим учений розширює свою викладацьку діяльність: читає лекції з кооперації в Київському комерційному інституті й Народному університеті імені О. Шанявського, в Харківському університеті, поглиблює свою улюблену тему кооперації в наукових публікаціях.

У період активної наукової діяльності О. Анциферова існувало декілька основних точок зору на кооперацію. Зокрема, до цієї теми активно долучається О. Чайнов, котрий у 1912 році захистив магістерську дисертацію й видав на її основі “Нариси з теорії трудового господарства”. Багато економістів характеризували кооперацію як таку форму господарювання, яку можна повністю ототожнити з капіталізмом. Інші вважали її за органічну складову соціалістичного господарського ладу. Самобутність О. Анциферова виражалася в тому, що він відстоював точку зору на кооперацію як на форму господарських підприємств і господарських відносин.

Треба сказати, що на погляди О. Анциферова помітно вплинула німецька соціалістична школа. Так, на відміну від більшості економістів обох спрямувань (капіталістичного й соціалістичного) він розглядав господарські явища і процеси, економіку й політику не ізольовано, а в тісному зв'язку з духовно-моральними принципами.

---

¹³ *Анциферов А.Н.* Центральные банки кооперативного кредита / А.Н. Анциферов. — М.: Общество купцов и промышленников России, 2005. — С. 240.

¹⁴ *Там само.* — С. 238.

¹⁵ *Анциферов А.Н.* Кооперация в сельском хозяйстве Германии и Франции. — Воронеж, 1907. — 250 с.

¹⁶ *Корицкий Э.Б.* Знач. праця. — С. 21.

У статті “Про значення кооперації” (1911)¹⁷ зазначалося, що кооперація містить у собі велику внутрішню цінність, джерело, здатне вносити “живий струмінь безперервного оновлення у старіючу тканину господарської структури”¹⁸. Саме така форма господарської організації, на думку вченого, є найбільш благодатним ґрунтом для живильного просочування господарювання моральними принципами.

Розвиток кооперації безпосередньо пов’язаний і з ефективним використанням капіталів. А організація використання капіталу зачіпає іншу важливу сторону господарства — процес виробництва та, в сенсі збереження енергії, має так само важливе значення. В цій галузі справа почалася теж із реформування посередництва й перетворення роботи посередника на корисну господарську працю. Почали розвиватися численні й досить успішні спроби кооперативної організації кредитних відносин. “Капітал і його знаряддя — кредит, — пише О. Анциферов, — із грізних і нерідко ворожих сил перетворюються на могутні і слухняні знаряддя продуктивної праці. Енергія, затрачена на посередництво, й енергія продуктивної праці скорочуються”¹⁹.

Учений виділяє різні форми кооперативної організації продуктивного споживання капіталу: товариства спільних закупок, товариства для користування машинами, товариства для користування електричною енергією, товариства для переробки продуктів сільського господарства, товариства для збуту тощо²⁰.

Так само актуальними є слова О. Анциферова про те, що центр кооперативної діяльності має знаходитися там, де й центр ваги економічного життя, тобто в галузі сільського господарства. Млявість господарського життя вимагає для активізації кооперативного руху всіх “живих сил країни”. При цьому вчений застерігає, що сприяння допустиме і плідне лише доти й тому, що воно спирається на місцеву ініціативу й самодіяльність та не порушує їх: “Основний елемент кооперативної організації — самодіяльність — можна підмінити і створити фальсифіковану кооперацію, але замінити її та за відсутності самодіяльності створити справжню кооперацію неможливо”²¹. У зв’язку з цим він звертає увагу на важливість сприяння кооперативному руху з боку державної влади через створення відповідного інституційного поля діяльності — хорошого кооперативного закону. На жаль, ця проблема лишається актуальною для України, що значною мірою гальмує розвиток кооперативного руху в сучасних ринкових умовах.

Активна громадська діяльність О. Анциферова вражає сміливістю ідей та їх багатством. Того ж 1911 року він знову порушує питання напряму діяльності земських кас дрібного кредиту у своїй доповіді “Про бажаний напрям діяльності

¹⁷ Анциферов А.Н. Центральные банки кооперативного кредита / А.Н. Анциферов. — М.: Общество купцов и промышленников России, 2005. — С. 249—255.

¹⁸ Там само. — С. 7.

¹⁹ Там само. — С. 252.

²⁰ Там само.

²¹ Там само. — С. 253.

земських кас дрібного кредиту”²². Вчений підкреслював, що “не одноосібний кредит, а організація кооперативного кредиту є... основним завданням земських кас”²³. Головний принцип земських кас має впливати із сутності діяльності земства, “аби кредитні відносини були організовані для всієї маси населення даного району, яке потребує кредиту”²⁴.

О. Анциферов аналізує три системи, за якими будується діяльність земських кас, а саме: одноосібного кредиту, кооперативного кредиту і змішану. Він підкреслює: розвиваючись у напрямі особистого кредитування, земські каси перетворюються на маленький повітовий або губернський банк із нечисленною клієнтурою, що робить їх непридатними для дрібного кредиту. Працюючи на принципах земської діяльності, каси намагатимуться задовольнити потреби в організованому кредиті всієї маси населення, спираючись на кооперативну організацію. Тільки так земська каса може виконувати важливі й необхідні функції обласної установи, яка об’єднує кредитні обороти та регулює грошовий обіг кооперативних товариств.

Для успішного виконання зазначених функцій, на думку вченого, важливо забезпечити: 1) приплив оборотних коштів у обсязі, достатньому для задоволення попиту на кредит кооперативних товариств; 2) можливість швидко й без перешкод розміщувати надлишки оборотних коштів, які неодмінно будуть накопичуватися у відомі моменти року та важко давати на баланси земських кас. При цьому важливо налагодити зв’язок із загальним грошовим ринком, для чого земські каси могли б скористатися послугами створюваного Московського народного банку²⁵.

О. Анциферов, виділяє два найважливіших завдання земських кас: 1) організація довгострокового кредиту, передусім для утворення основних капіталів кредитних, виробничих, закупівельних, меліоративних товариств тощо; 2) сприяння розвитку товариств різних типів і виникненню союзів кооперативних товариств. “Я не знаю іншого засобу, — зазначав учений, — крім розвиненої кооперативної організації, з допомогою якого можна було б дати могутній поштовх застиглому на нерухомій точці господарству, створити в сільськогосподарському середовищі елементи розвитку, технічного прогресу і творчості”²⁶.

Пізніше, 1915 року, у статті для Банківської енциклопедії, що мала назву “Принципи організації кооперативного кредиту”²⁷, О. Анциферов зараховує установи, що організують кооперативний кредит, до банківських установ загального

---

²² Анциферов А.Н. Центральные банки кооперативного кредита / А.Н. Анциферов. — М.: Общество купцов и промышленников России, 2005. — С. 255—267.

²³ Там само. — С. 258.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само. — С. 262, 263.

²⁶ Там само. — С. 266.

²⁷ Там само. — С. 267—275.

типу. Разом із тим він виділяє характерні риси будь-якої кооперативної банківської організації: 1) банк управляється й контролюється тими самими особами (членами товариства чи спілки), які користуються його послугами; 2) активні операції банку обмежені колом його членів; 3) кредит, що відкривається банком, має характер особистого кредиту й переважно кредиту для виробничих цілей; 4) чистий прибуток на вкладений у підприємство капітал не є основною метою банківської організації; капітал є не джерелом прибутку, а інструментом праці; 5) за основу кредитоспроможності підприємства слугує солідарна відповідальність членів товариства перед третіми особами²⁸. Ці принципи впливають із основної ідеї кооперації й загальних основ кооперативної організації як такої. Вони досі актуальні для розвитку кооперативного руху в ринкових умовах.

Учений звертає увагу на те, що характерне для будь-якої кооперативної організації ставлення до капіталу лише як до засобу створення кращих умов для продуктивної праці та до його прибутку як до необхідної оплати цього засобу, знаходить своє відображення й у кооперативній організації кредиту. Користування грошовими капіталами, потрібними для оборотів кооперативних банків, оплачується лише в розмірах, які диктуються загальним станом грошового ринку. “Оплата послуг грошового капіталу як інструмента праці за нормальним ринковим рівнем, — зазначає О. Анциферов, — є економічною необхідністю для кооперативних банків не меншою мірою, ніж для капіталістичних”²⁹. У такому розумінні для кооперативного банку немає жодної принципової відмінності між капіталом, вилученим із грошового ринку, й капіталом “власним”. Тобто, на думку вченого, в кооперативній системі можна говорити лише про оплату капіталу ринковим процентом.

О. Анциферов підмічає оригінальну рису кооперативної організації кредиту, а саме: він гарантується не майном, а особистістю позичальника, його продуктивною діяльністю, господарськими здібностями й чесністю у виконанні взятих на себе зобов’язань. “Основа міцності кооперативного банку, — наголошує вчений, погоджуючись із Луццаті, — цінність його членів, і кооперативний кредит є нічим іншим, як капіталізованою чесністю”³⁰.

Для створення реальної економічної основи кредитоспроможності треба, щоб кредит був використаний у процесі виробництва. О. Анциферов зауважує, що створювані таким чином блага становлять єдине джерело, з якого може бути вилучена цінність позиченого капіталу й цінність, що дорівнює оплаті його послуг за ринковим курсом. “Тому продуктивний характер кооперативного кредиту, — зазначає вчений, — є його істотною рисою, яка буде виражена тим яскравіше, чим більшою мірою кооперативний кредит сприятиме: а) збільшенню

²⁸ *Анциферов А.Н.* Центральные банки кооперативного кредита / А.Н. Анциферов. — М.: Общество купцов и промышленников России, 2005. — С. 270.

²⁹ *Там само.*

³⁰ *Там само.* — С. 271.

кількості вироблених продуктів; б) поліпшенню їх якості; в) скороченню витрат виробництва”³¹.

У доповіді Харківському з’їздові представників кредитних товариств “Про спілку товариських установ дрібного кредиту” (1915)³² О. Анциферов ставить у залежність стан об’єднання у спілки і зростання міри кредитоспроможності товариств, оскільки процес об’єднання посилює приплив оборотних коштів, створює можливість значного розширення операцій. Він пише: “Спілчанська каса слугує за резервуар, що правильно і своєчасно розподіляє великі кошти, які надходять, між товариствами; вона встановлює зв’язок товариства із загальним грошовим ринком, із біржами й комерційними установами, без чого не може обійтися скільки-небудь розвинений кооперативний кредит. Спілчанська організація допомагає молодим товариствам відразу стати на ноги, навіть якщо їхні власні кошти були мізерними, надає їм можливість одразу правильно поставити рахівництво і звітність, отримати досвідчений і надійний службовий персонал”³³.

О. Анциферов критикує економістів, які перебільшують роль місцевих спілок, вказуючи на відмінності в умовах економічного розвитку Росії й Західної Європи, де ці спілки показали високу ефективність впливу на економіку. Вчений звертає увагу на те, що кредитно-грошові операції, які є основою практичної діяльності установ дрібного кредиту, здійснюються з використанням іноземних валют, тому говорити про відмінності, пов’язані з місцевими умовами, є помилковим. “Якщо пересічний хлібороб, який продає хліб, — зазначає вчений, — пов’язаний грошовими відносинами з ринком, то тим самим він пов’язаний із усією складною сучасною системою грошово-кредитного обороту, й байдуже, як називатимуться грошові знаки — рублями, франками чи марками. І наслідки, що випливають із такого зв’язку, аж ніяк не залежать від цих відмінностей у назвах. Грошовий і кредитний оборот має свої внутрішні, притаманні тільки йому, закони та будується нині технічно на однорідних засадах у всьому цивілізованому світі”³⁴. Як бачимо, вчений порушив проблеми, що були систематизовані теорією глобального монетаризму тільки в наш час, а їх осмислення сьогодні перебуває в центрі уваги дослідників.

Відстоюючи ідею важливості розвитку сільського господарства на кооперативній основі, О. Анциферов розкрив роль кооперативних об’єднань у розвитку продуктивності виробництва в цій галузі. У праці “Про кооперативний закон” (1914)³⁵ він зауважує, що низька продуктивність сільського господарства змушує нас замість продуктів експортувати живу працю, що можна спостерігати й нині.

---

³¹ Анциферов А.Н. Центральные банки кооперативного кредита / А.Н. Анциферов. — М.: Общество купцов и промышленников России, 2005. — С. 272.

³² Там само. — С. 275—287.

³³ Там само. — С. 280.

³⁴ Там само. — С. 281, 282.

³⁵ Там само. — С. 295—305.

А це ж опора державного бюджету, адже могутність і добробут держави залежать від добробуту підданих, від якого, у свою чергу, залежить стійкість державного бюджету й державного кредиту³⁶. Тому без широкого розвитку кооперації економічне життя не буде рухатися вперед і перебуватиме у стані зовсім не стійкої рівноваги. Вчений наголошував, що крім кредиту перед кооперацією стоїть завдання організації використання капіталу не тільки стосовно його залучення з ринку, а й безпосередньо у процесі виробництва, іншими словами, продуктивного споживання капіталу³⁷. Це застереження вченого є особливо актуальним для розвитку сільського господарства в Україні за умов обмеження фінансових ресурсів.

Для реалізації своїх наукових переконань щодо ролі в економічному розвитку кооперативних форм господарювання О. Анциферов навіть розробив “Новий Кооперативний закон і найближчі завдання російської кооперації” (1917)³⁸. Проте, на жаль, ці ідеї не були втілені в життя, а сам учений у своїй дослідницькій діяльності дедалі більше уваги приділяв найважливішій для кооперації проблемі — центральним банкам кооперативного кредиту. У 1916 році виходить його праця з аналогічною назвою, на основі якої в 1917-му він захищає докторську дисертацію та стає доктором політичної економії і статистики. Проблему створення центрального банку О. Анциферов подає виходячи із таких завдань: 1) створення механізму, що регулював би попит і пропозицію на кредит, і 2) створення механізму, що пов’язував би кооперативну систему із загальним грошовим ринком. У сучасних умовах цю проблему міг би розв’язати селянський банк, ідея якого обговорюється десятиріччя.

У праці “Центральні банки кооперативного кредиту”³⁹ О. Анциферов детально розглядає принципи створення подібних установ на Заході й в Україні. Проблема центральних банків стала актуальною ще з часів Будапештського міжнародного кооперативного конгресу (1904). Серед економістів розгорнулася активна дискусія щодо способів її практичного розв’язання. О. Анциферов аналізує всі сторони діяльності таких банків, намагається внести ясність у розуміння окремих понять, детально зупиняється на роботі Московського Народного банку. Уже з перших рядків своєї праці автор доводить, що діяльність центральних банків буде успішною тільки тоді, коли вони слугуватимуть не замкнутим у собі останнім джерелом фондів, а скоріше каналом, що полегшує їх приплив на капіталістичний грошовий ринок і відтік із нього. На думку вченого, “банк має бути представником і агентом місцевих товариств на грошовому ринку, зробити зрозумілою

³⁶ *Анциферов А.Н.* Центральные банки кооперативного кредита / А.Н. Анциферов. — М.: Общество купцов и промышленников России, 2005. — С. 300.

³⁷ *Там само.* — С. 301.

³⁸ *Там само.* — С. 305—321.

³⁹ *Анциферов А.Н.* Центральные банки кооперативного кредита: — Петроград: Мысль, 1919. — 215 с.; *Анциферов А.Н.* Центральные банки кооперативного кредита / А.Н. Анциферов. — М.: Общество купцов и промышленников России, 2005. — С. 13—225.

і прийнятною для ринку ту систему забезпечення кредиту, яку представляє кооперация”⁴⁰.

Постановою “Про кооперативні товариства та їх спілки” (1917) Тимчасовий уряд прийняв Положення про кооперативні товариства та їх спілки⁴¹, над яким тривалий час працював і О. Анциферов як голова комісії. Хоча це положення не було втілене в життя, одним із найголовніших його досягнень стало запровадження замість довільної явочної системи відкриття кооперативних організацій усіх видів. Цей новий закон про кооперацію визначав правовий статус кооперації, розширював межі її діяльності, завдання на найближчий час і перспективу. В ньому зазначалося, що кооперативним товариством визнається таке, що має змінні склад і капітал та, діючи під особливою фірмою, має на меті сприяння матеріальному й духовному добробуту своїх членів шляхом спільної організації різного роду господарських підприємств або праці своїх членів⁴².

Завдяки новому закону на території України й Росії для кооперації відкрилася можливість здійснити свою давню мету — створити для себе єдиний і міцний правовий фундамент та, спираючись на цей фундамент, вільно розвиватися. До того ж новий закон ліквідував чинну дозвільну систему. Відтепер кожне кооперативне товариство могло вільно створюватися, саме розробляти собі статут, який відповідав місцевим потребам і вимогам. Це стосувалося і спілки кооперативних товариств.

Прийняття Положення про кооперативні товариства та їх спілки для О. Анциферова було справою його життя. Кооперація стала центром уваги уряду, вона взяла на себе відповідальність за свою подальшу долю. Новий кооперативний закон твердо встановлював чотири основних положення: 1) єдність закону для всіх видів кооперативів; 2) явочний порядок відкриття кооперативних товариств і об’єднань; 3) право кооперативних організацій об’єднуватися явочним порядком у спілки; 4) визнання метою кооперативних товариств сприяння не лише матеріальному, а й духовному добробуту їх членів⁴³.

Але бурхливі події жовтня 1917-го поставили крапку на всіх планах. О. Анциферов не зміг винести руйнації його “дитяти” — Московського народного банку, який перетворювався на державну крамницю, знищення його колег-кооперативів, руйнації всієї будови української кооперації. У 1920 році, не сприйнявши нових принципів побудови господарського життя, вчений назавжди залишив Україну, продовживши велику пошукову, викладацьку й суспільну діяльність у еміграції.

Вже у травні 1921 року О. Анциферов заснував Російський інститут сільськогосподарської кооперації у Празі, був обраний головою Ради інституту й редактором

---

⁴⁰ Анциферов А.Н. Центральные банки кооперативного кредита / А.Н. Анциферов. — М.: Общество купцов и промышленников России, 2005. — С. 8.

⁴¹ Там само. — С. 323—345.

⁴² Там само. — С. 329, 330.

⁴³ Там само. — С. 329.

“Учених записок” цього унікального закладу⁴⁴, очолив кафедру сільськогосподарської кооперації і статистики. У 1930-ті він переїздить до Франції, де викладає економіку і статистику на російському відділенні юридичного факультету Паризького університету, очолює російсько-українську академічну групу, стає одним із ініціаторів створення Міжнародного інституту з вивчення соціального руху. Там, у Парижі, видатний учений і помер 1943 року та був похований.

Французька республіка високо оцінила діяльність професора О. Анциферова: 1942 року він удостоєний премії Паризької академії наук⁴⁵. На жаль, в Україні він не здобув визнання. Навіть його ім'я на тривалий період було забуте. І це при тому, що створена ним наукова система організації фінансової взаємодопомоги громадян застосовується й сьогодні — в діяльності кредитних спілок. А вже на початку ХХ ст. членами кредитних товариств, або приватними власниками, стали мільйони людей із “недостатніх класів”. Гроші цієї маси населення країни були вкладені як у дрібні, так і у великі підприємства, що призвело до небаченого зростання промисловості. Кредитна система, що зародилася в Україні й Росії, вплинула на європейські кредитні системи, й сьогодні, більш ніж сто років по тому, вони належать до найпотужніших фінансових систем цих країн.

Треба наголосити, що Олексій Миколайович Анциферов відіграв значну роль у науковому осмисленні, пропаганді і практичному втіленні ідей кредитної кооперації. Він став ініціатором створення першого в Росії народного банку, який проіснував аж до 1930-х років. У ході націоналізації всіх державних і приватних установ більшовики довгий час не ризикували замахнутися на Московський народний банк. Цьому, напевно, сприяла й сама його назва “народний”. І тільки в 1932-му він був переведений до Лондона, до нього перейшли справи Банку для російської торгівлі, відомого під назвою “Аркос бенкінг корпорейшн”.

---

⁴⁴ *Корицкий Э.Б.* Знач. праця. — С. 22.

⁴⁵ Нариси з історії Харківського національного економічного університету: Моногр. / Д.Ю. Михайличенко, В.Є. Єрмаченко, О.А. Сахно; під заг. ред. В.С. Пономаренка.— Х.: ВД “ІНЖЕК”, 2005. — С. 230.